

Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Ярмолінська Марина Валеріївна

УДК 81'373

ТИПОЛОГІЯ ЗАСОБІВ
МИЛОЗВУЧНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ:
ЕВОЛЮЦІЯ І КОДИФІКАЦІЯ

10.02.01 – українська мова

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ – 2019

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі української мови та прикладної лінгвістики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка МОН України.

Науковий керівник доктор філологічних наук, професор
Мосенкіс Юрій Леонідович,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка МОН України,
професор кафедри української мови
та прикладної лінгвістики

Офіційні опоненти доктор філологічних наук, професор
Сологуб Надія Миколаївна,
Національна музична академія України
імені П.І. Чайковського МОН України,
завідувач кафедри мов

кандидат філологічних наук, професор
Шевчук Світлана Володимирівна,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова МОН України,
завідувач кафедри культури української мови

Захист відбудеться 27 червня 2019 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.001.19 Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (01601, м. Київ, бульвар Тараса Шевченка, 14, ауд. 63)

Із дисертацією можна ознайомитися в Науковій бібліотеці імені М. О. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка (01601, м. Київ, вул. Володимирська, 58, к. 12)

Автореферат розісланий «27» травня 2019 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л.В. Домилівська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Розвиток української незалежної держави й відродження традиційних національних культурних пріоритетів передбачає виняткову увагу до мови як носія багатовікового етнокоду нації, що відображає етноспецифіку світобачення українців.

Дослідження мовної картини світу (МКС) у сучасній лінгвістиці (Є. Бартмінський, А. Вежбицька, Л.П. Гнатюк, Л.А. Лисиченко, Т.В. Радзівська, Н.В. Слухай, О.С. Снитко, Г.М. Яворська та ін.), зокрема ідея її втілення на всіх рівнях мови (І.О. Голубовська), а також проблематика етнолінгвістичних студій в аспекті універсальних та ідіоетнічних чинників розвитку мови (В.В. Жайворонок, С.М. Лучканин, В.П. Мусієнко) стимулюють увагу до фонетики як одного з найбільш «тонких» і етноспецифічних мовних стратумів. Концепції прескриптивної лінгвістики (Г.М. Яворська) й інтелектуалізації мови (Л.І. Шевченко) заклали основи лінгвістичного осмислення нормування милозвучних чергувань української мови, що є однією з найбільш виразних етнонаціональних рис українства на мовному рівні. Теорія сугестивної або впливової функції мови (Т.Ю. Ковалевська, Н.В. Слухай) дозволяє інтерпретувати прагматику милозвучного мовлення в контексті тривалої риторико-стилістичної традиції – від греко-римської античності через києво-могилянський період до сучасної лінгвістики. Вивчення генези української мови (Л.А. Булаховський, Ю.В. Шевельов, В.В. Німчук, Г.П. Півторак) і ранніх слов'янсько-іншомовних контактів (О.С. Стрижак, В.Г. Складенко, Р.В. Болдирєв, К.М. Тищенко, В.В. Мартинов та ін.) становлять зовнішньомовний контекст формування евфонії.

Принцип антропоцентризму лінгвістики реалізований у суб'єктивізованому образі евфонії й сягає давньогрецького протиставлення власної й «варварських» мов та естетичних образів європейських мов (Й.Г. Гердер) як основи дальшого лінгвофілософського осмислення відмінностей між мовами (В. Гумбольдт).

Окремі аспекти евфонії української мови досліджували І.С. Нечуй-Левицький, В.І. Самійленко, О.Б. Курило, Б.В. Якубський, М.А. Жовтобрюх, П.Д. Тимошенко, І.Г. Чередниченко, І.О. Варченко, М.М. Пилинський, І.В. Качуровський, В.А. Чабаненко, Н.І. Тоцька, В.С. Калашник, Ю.Л. Мосенкіс, В.В. Близнюк та ін. Фонетичні варіанти слова були предметом наукового розгляду П.Д. Тимошенка, В.С. Ващенко, А.П. Критенка, О.М. Масюкевича. Однак комплексна модель формування та функціонування явищ милозвучності української мови досі не запропонована. Кодифікація милозвучності недостатньо повна й послідовна (пор. концепцію І.С. Нечуя-Левицького, досліджену Г.В. Пашковською), не враховує всіх можливостей мови, утілених у засобах розмовного, діалектного, літературного, фольклорного мовлення, і потребує розширення.

Отже, **актуальність** дослідження визначена потребою вивчення специфіки концептуалізації, параметризації та кодифікації евфонії української мови як етноспецифічного явища в загальнонародних і художніх текстах.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тему дисертації затверджено на засіданні вченої ради Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол №12 від 14 червня 2016 р.).

Дисертацію підготовлено в межах науково-дослідної роботи молодих учених 18БП044-01М «Архетипно-стереотипні константи мови і мовлення: діячність та синхронія», що виконується за рахунок видатків Фонду державного бюджету України (номер держреєстрації 0118U001100).

Мета роботи – теоретично й експериментально інтерпретувати ідіоетнічну специфіку концептуалізації МИЛОЗВУЧНОСТІ носіями української мови, розробити формалізовану типологізацію параметрів милозвучності мови взагалі й української мови зокрема, визначити співвідношення універсальних та ідіоетнічних рис і чинників формування цього явища, дослідити діалектику дескриптивних і прескриптивних аспектів евфонії в синхронії та діячності. Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких **завдань**:

1) систематизувати й інтерпретувати дефініції милозвучності й запропонувати власне робоче визначення, а також охарактеризувати історію й сучасний стан дослідження цього явища;

2) формалізувати параметри милозвучності загальнонародного, художнього і, зокрема, поетичного мовлення, типологізувати фонематичні, силабічні та просодичні вияви евфонії;

3) виявити специфіку функціонування евфонії у фольклорних та індивідуально-авторських текстах;

4) охарактеризувати процес концептуалізації МИЛОЗВУЧНОСТІ шляхом експериментального вивчення, зокрема на основі моделювання параметрів явища у лінгвокреативному експерименті;

5) побудувати комплексну міждисциплінарну модель формування та функціонування явищ милозвучності української мови і розробити принципи їх нормування в літературній мові.

Об'єкт дослідження – засоби милозвучності української мови.

Предмет дослідження – концептуалізація, параметризація, еволюція та кодифікація явища милозвучності української мови.

Мета й завдання роботи, специфіка її об'єкта й фактичного матеріалу зумовили комплексний підхід до вибору **методів** дослідження. Серед загальнонаукових використовувались індукція та дедукція, що передбачали спостереження, інтерпретацію, узагальнення й систематизацію матеріалу (застосовані при формалізації чинників формування та функціонування милозвучності, дослідженні художніх текстів, визначенні співвідношення універсальних, ідіоетнічних та індивідуально-авторських параметрів мовної милозвучності). У дисертації було використано такі спеціальні (традиційні й новітні) лінгвістичні методи: описовий із залученням контекстуального та конситуативного прийомів аналізу фактичного матеріалу; лінгвоконцептологічний (при теоретичному й експериментальному вивченні концептуалізації МИЛОЗВУЧНОСТІ носіями української мови), методи

психолінгвістичних і соціолінгвістичних експериментів (при розробленні методики лінгводескриптивної та лінгвокреативної інтерпретації параметрів милозвучності), лінгвостилістичний (уживаний при фоностилістичному дослідженні фольклорних та індивідуально-авторських текстів), фоносемантичний (застосований при дослідженні ролі звукосемантики у формуванні та сприйнятті евфонії текстів), зіставно-типологічний (для типологізації явищ милозвучності в різних підсистемах фонетичної системи мови, а також для ідентифікації ідіоетнічних рис евфонії).

Новизна дослідження полягає в тому, що:

уперше – 1) здійснена цілісна антропоцентрична інтерпретація явища милозвучності української мови та 2) його комплексне формалізоване моделювання на різних фонетичних рівнях – фонематичному, силабічному та просодичному як у синхронії, так і в діяхронії, 3) теоретично й експериментально досліджено ідіоетнічну специфіку концептуалізації **МИЛОЗВУЧНОСТІ** носіями української мови;

уточнено – 1) типологізацію фонетичних параметрів евфонії української мови, 2) евфонічні критерії поетичного мовлення в порівнянні із загальнонародним, 3) питання нормування явищ милозвучності в українській літературній мові;

дістали подальшого розвитку – 1) теорія мовних картин світу в застосуванні до фонетичної системи, 2) ідея діалектичної єдності внутрішньомовних, зовнішньомовних та позамовних чинників розвитку мови (С.В. Семчинський), 3) концепція вербалізації МКС на всіх рівнях мови, включаючи й фонетичний (І.О. Голубовська), 4) ідея співвідношення універсальних та ідіоетнічних чинників розвитку мови і мовознавства (С.М. Лучканин).

Теоретичне значення дослідження полягає в розробленні міждисциплінарної теорії евфонії, методології та методики її синхронічного та діяхронічного дослідження. Запропоновано виділити (*лінгво*)*евфонологію* як окрему (суб)галузь лінгвістики, що на стикові фонетики і стилістики вивчає засоби мовної милозвучності в їх синхронії та діяхронії та, на відміну від *фоностилістики*, розглядає загальномовні етноспецифічні (а не тільки індивідуально-авторські) явища і включає прескриптивні настанови.

Практична цінність праці зумовлена можливостями використання її результатів у викладанні курсів історії української мови (історична фонетика), сучасної української мови (фонетика, стилістика), вступу до мовознавства та загального мовознавства (лінгвістична типологія), спеціальних курсів, присвячених походженню української мови, лінгвостилістиці, лінгвофольклористиці, лінгвофілософії, лінгвокультурології, етнолінгвістиці, лінгвоеквифонії, ораторському мистецтву.

Матеріал дослідження – 1) теоретичні розроблення з евфонії та дотичних проблем фонетичної варіативності, фоносемантики, фоностилістики; 2) фольклорні й індивідуально-авторські тексти обсягом понад 60 тис. слововживань; 3) тексти, отримані в результаті здійсненого на основі

авторської методики експерименту із залученням понад 200 респондентів (студентів-філологів, мовознавців, зокрема фонетистів, поліглотів та ін.).

Особистий внесок здобувача. Усі результати одержано дисертантом самостійно.

Апробація роботи здійснена на 9-ти Міжнародних і Всеукраїнських науково-практичних конференціях, серед яких: «Мова як світ світів» (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2016–2018), «Українська мова вчора, сьогодні, завтра» (Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, 2016–2018), «Мова і культура» ім. С. Бурого (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2016–2018).

Публікації. Основний зміст роботи висвітлений у **10** публікаціях загальним обсягом понад 23 друк. арк., з яких: **4** – у фахових виданнях України, **3** – в іноземних періодичних виданнях (2 статті у співавторстві), **3** праці апробаційного характеру.

Структура й обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, 4-х розділів, висновків, списку літератури на 283 позиції та 5-ти додатків. Основний зміст дисертаційного дослідження викладений на 180 с., загальний обсяг 313 с.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** висвітлено актуальність роботи, її мету та завдання, методи і матеріал дослідження, наукову новизну, теоретичне і практичне значення, зазначено відомості про апробацію та публікації.

Розділ 1 «ІСТОРІЯ Й ТЕОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ МИЛОЗВУЧНОСТІ МОВИ» включає аналіз дефініції *милозвучності* / *евфонії* в лінгвоукраїністиці, історії та сучасного стану студій над українською евфонією, концептуалізації МИЛОЗВУЧНОСТІ в українській мові в порівнянні зі співвідносними концептами інших мов (білор. МІЛАГУЧНАСЦЬ, рос. БЛАГОЗВУЧИЕ, англ. EURHONY). Визначене першоджерело концепту ЕВФОНІЯ – давньогрецька мовна картина світу (МКС), вивчено аспекти евфонії латинської та романських мов як типологічно близькі до явищ української мови, розглянуто специфіку концептуалізації ЕВФОНІЇ у спільноєвропейському мовно-культурному просторі.

Важливим є протиставлення милозвучності загальнонародної мови (евфонічне чергування звуків) і спеціальних засобів милозвучності художнього мовлення (алітерація, асонанс, ритм, рима у віршах, стопи в ритмізованій мові) (В.В. Шиприкевич).

Теорію, практику і кодифікацію милозвучності комплексно вивчав І.С. Нечуй-Левицький (дослідження Г.В. Пашковської). Першу спробу параметризації евфонії української мови здійснив В.І. Самійленко, продовження таких студій належить І.І. Огієнкові. В.С. Ващенко визначив милозвучність як основний чинник розвитку фоностилістики. Квантитативні аспекти милозвучності на матеріалі художнього мовлення детально вивчав І.Г. Чередниченко. І.В. Качуровський студіював милозвучність у контексті

фоніки й використовував поняття *прозорості мови* (в сучасних термінах – *консонантний коефіцієнт*). П.Д. Тимошенкові належить одне з перших детальних досліджень нормативного аспекту проблеми милозвучності української мови. Власну концепцію милозвучності української мови пропонує О.Я. Сербенська.

Найдетальніше й теоретично найглибше в сучасній лінгвістиці вивчення евфонії української мови здійснила Н.І. Тоцька. Нею сформульовані напрями дослідження явища – параметризація, міра універсальності / ідіоетнічності, співвідношення лінгвістичних та естетичних аспектів. Аналіз лінгвістичної концепції милозвучності української мови Н.І. Тоцької дозволяє диференціювати параметризацію і концептуалізацію евфонії.

В.В. Близнюк у дисертаційному дослідженні «Витоки милозвучності сучасних української й італійської літературних мов (на матеріалі фонемної структури слова)» базується на теорії милозвучності О.М. Пешковського, що вимірює милозвучність відсотком голосних, сонорних та дзвінких приголосних («музикальних тонів») порівняно з глухими приголосними («шумами»). Витоки милозвучності В.В. Близнюк розуміє як риси фонемної системи порівнюваних мов, які сприяють їхній милозвучності, не зачіпаючи діахронічних аспектів. Дослідник запроваджує поняття *коефіцієнта милозвучності* – співвідношення «тонів» і «шумів» у мовленні за О.М. Пешковським (2,70 для української мови, 3, 49 для італійської), водночас підкреслюючи більшу міру відкритоскладовості української мови порівняно з італійською.

У нашій дисертації розглянуто три аспекти дослідження явища милозвучності української мови: 1) теоретико-синхронічний, у межах якого слід виділити теоретико-фонетичний, експериментально-фонетичний, фоностилистичний підходи; 2) теоретико-діахронічний, що включає вивчення внутрішньо-мовних, зовнішньомовних та позамовних чинників формування та функціонування явищ милозвучності; 3) прескриптивно-нормативний, що передбачає дослідження кодифікації явищ евфонії в літературних текстах і в нормативних правописних виданнях.

Глибинні витоки ЕВФОНІЇ сягають магіко-міфологічних уявлень про сакральну мову як умістилище знань про весь світ і засіб впливу на нього. Експліцитна концептуалізація милозвучності мови вперше здійснена в межах давньогрецької лінгвофілософії та стилістики¹; в тому ж ідейному середовищі започаткована й сучасна фоносемантика, невіддільна від проблематики евфонії. Світоглядні основи концепту – естимаційне протиставлення ГАРНОГО – ПОГАНОМУ, з одного боку, та ідея гармонійної впорядкованості Всесвіту, з другого боку (пор. буквально значення терміна *санскрит* – «упорядкована мова»). ЕВФОНІЯ стає важливим елементом теорії і практики античного греко-римського ораторського мистецтва. Концепт МИЛОЗВУЧНОСТІ мови органічно пов'язаний із дослідженням Г.М. Яворською «романтичним» типом мовної свідомості,

¹ Давньогрецьк. *εὐφωνία* (букв. *доброзвучність*) використовували на позначення гарного голосу, гарного тону (музичного інструмента) та евфонії мовлення.

етнолінгвістичними ідеями Й.Г.Гердера, продовженими лінгвофілософськими пошуками В. Гумбольдта.

У дисертації запропоновано робоче визначення евфонії як сукупності явищ фонетичної системи (фонологічної, силабічної та просодичної підсистем), що забезпечують легкість вимови (артикуляційний аспект) і приємність звучання та сприйняття (акустичний і перцептивний аспекти) мовленнєвого потоку з погляду як носіїв цієї мови, так і носіїв інших мов (зокрема й у тих випадках, коли йдеться про суто звукове сприйняття невідомої мови).

Розділ 2 «МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРИНЦИПИ ДОСЛІДЖЕННЯ МОВНОЇ МИЛОЗВУЧНОСТІ» містить розгляд основних методологічних засад та труднощів вивчення явища евфонії, методів та прийомів роботи, комплексу гіпотез та процедури дослідження. Досліджена фонетична типологія явищ милозвучності української мови на фонематичному, силабічному та просодичному рівнях. Окреслено місце теорії милозвучності серед інших дисциплін – у контексті фоносемантики, лінгвопоетики, лінгвоаксіології.

Визначено комплекс методологічних ідей, на яких може базуватися дослідження мовної евфонії.

1. Принцип мовного антропоцентризму, що сягає ідей В. Гумбольдта й О.О.Потєбні та реалізований у лінгвопсихології (психолінгвістиці), лінгвокогнітивістиці й теорії мовних картин світу.

2. Структурно і кількісно орієнтований підхід до мовних явищ, спрямований на їх формалізацію з метою глибшого пояснення в межах уявлення про лінгвістику як точну науку (праці В.С.Перебийніс, Н.Ф.Клименко, Н.П.Дарчук та ін.).

3. Теорія мови як системи систем (реалізація ширшого загальнонаукового принципу системності), що включає фонетичну (з фонематичним, силабічним та просодичним рівнями), семантичну та синтаксичну основні системи й морфонологічну та фразеологічну проміжні системи (С.В.Семчинський). У межах такого підходу дослідження потребує роль морфонологічних явищ у творенні ефекту милозвучності.

4. Ідея вираження мовної картини світу на всіх рівнях мови, зокрема й на фонетичному (І.О.Голубовська). Зокрема, дослідниця звертає увагу на відмінності оноματοпоетичних слів навіть між близькоспорідненими мовами.

5. Теорія діалектичної єдності внутрішньомовних, зовнішньомовних та позамовних чинників розвитку мови (С.В.Семчинський).

6. Ідея взаємодії універсальних та ідіоетнічних параметрів еволюції не тільки мов, а й лінгвістичних традицій (С.М.Лучканин). Ця ідея взаємодіє з теоретичними засадами етнолінгвістики (В.В.Жайворонок, В.П.Мусієнко, Н.В.Слухай, О.С.Снитко). П'ятий і шостий принципи реалізують ширший загальнонауковий принцип історизму.

7. Теорія дихотомії дескриптивних і прескриптивних засад дослідження мовних явищ (Г.М.Яворська).

На фонематичному рівні явища евфонії можуть бути класифіковані на: 1) притаманні мовній системі української мови в цілому, тобто наявні в будь-яких

українськомовних текстах (відсутність напружених та придихових приголосних, дифтонгів та трифтонгів, редукованих голосних, фонемне багатство) і 2) притаманні окремим текстам (передусім інтенційно евфонізованим художнім) із переважанням милозвучних фонем (сонорні порівняно з шумними, дзвінкі порівняно з глухими, м'які порівняно з твердими, зімкнені порівняно зі щілинними).

Основною фонетико-типологічною рисою милозвучності української мови на силабічному рівні є тяжіння до будови складу з рівномірним чергуванням голосних і приголосних (прикритий відкритий склад). Коли з морфологічних причин відбувається накопичення приголосних у складі, впливає закон висхідної звучності, який діяв ще у праслов'янський період, забезпечуючи відкритоскладовість праслов'янської мови. Фонетично немилозвучні накопичення приголосних у деяких випадках (зменшувально-пестливі суфікси) сприймаються як евфонічні через вплив семантики на сприйняття звучання.

Просодичний рівень реалізації милозвучності особливо тісно корелює з індивідуальними рисами вимови мовця, однак має й безперечні ідіоетнічні риси етномовного колективу в цілому. 1. Слабкий рухомий наголос української мови (протиставлений сильному рухомому наголосові російської мови й фіксованому наголосові польської мови), що корелює з відсутністю редукції голосних (на противагу російській мові). 2. Побічний наголос української мови також забезпечує своєрідність мовленнєвої ритміки як один із компонентів милозвучності.

Досліджена проблема ідентифікації основної одиниці (носія) милозвучності. Як милозвучну або немилозвучну можуть концептуалізувати а) мову в цілому, б) текст і в) вимовні манери мовця або індивідуальну специфіку окремої промови. Оскільки милозвучність є явищем мовленнєвого потоку, а основною одиницею вимови виступає склад, то слід очікувати, що ефект евфонії реалізовуватиметься передусім на рівні силабами. Однак фоносемантична інтерпретація силабічного рівня фонетичної системи мови належить до малодосліджених питань. Визначення носія милозвучності залежить від рівня спеціалізації її втілення: евфонія загальнонародної мови реалізована передовсім на силабічному рівні, натомість евфонія художнього, особливо поетичного тексту – перш за все (на доповнення до аспектів загальнонародної мови) на рівні фонем, використовуваних у звукописі.

Запропоновано робочу назву лінгвістичної субдисципліни, що може вивчати діалектику універсальних та ідіоетнічних рис милозвучного мовлення в його антропоцентричному вимірі на різних фонетичних рівнях – *евфонологія*, тісно пов'язана з риторикою, стилістикою, фоносемантикою, лінгвопрагматикою, лінгвосугестологією; частковий синонім – *фонестетика* (англ. *phonaesthetics*). Її завдання – дослідження співвідношення об'єктивних (доступних для наукової формалізації) і суб'єктивних чинників творення евфонії, спільних і відмінних рис милозвучності у трихотоміях «загальнонародна мова – художня мова – поезія» і «мова – текст – мовець». Окремий аспект проблеми – роль евфонії в реалізації магичної функції мови.

Розділ 3 «ФУНКЦІОНУВАННЯ ЯВИЩ МИЛОЗВУЧНОСТІ В УКРАЇНСЬКИХ ТЕКСТАХ» репрезентує дослідження евфонії фольклорного

мовлення (передусім колискових пісень) та індивідуально-авторських поетичних текстів (Т. Шевченка, О. Довгого, А. Мойсієнка, Д. Чистяка).

У текстах колискових пісень виявлено такі звукові ефекти, що спрямовані на сугестивно-прагматичну евфонізацію мовлення, адресованого до реципієнтів, які ще достатньою мірою не володіють або зовсім не володіють словниковим запасом мови:

1) концентрація глухих приголосних, що створює ефект шепітного мовлення й заспокоює дитину (загальна риса);

2) ширше за звичайне мовлення використання плавного сонорного *л*, традиційно (від часів давньогрецької наукової думки) сприйманого як найніжніший приголосний звук (загальна риса);

3) ширше використання носового сонорного *н*, можливо, покликано створити ефект залучення акомпанементу струнного музичного інструмента (епізодична риса);

4) наявність фрагментів із більшою за інші ділянки тексту рівномірністю чергування (урівноваження) голосних і приголосних (епізодична риса);

5) асонансна тема *о* (епізодична риса), функції якої залишаються не зовсім ясними;

6) на морфологічному рівні – широке використання суфіксації зі зменшувально-пестливою семантикою, сприйманої як милозвучна завдяки впливові значення на перцепцію звучання;

7) на лексичному рівні – формування особливого лексику текстів колискових пісень із накопиченням у слові розглянутих фонем, передусім глухих і плавного сонорного *л* (*волохатий, дитя, киця, колісочка, колихати, котик, кошенятко, питається, пташка, спати, хата*), включаючи й «дитячі слова» (*люлі*).

Т. Шевченко широко використовує різноманітні засоби евфонізації поетичного мовлення, найбільш виразним серед яких є накопичення «звучних» приголосних, що підкреслюють особливу звукову організацію віршованого тексту, його відмінність від «загальномовного» тексту, а це уподібнює поезію до сакрального мовлення, протиставленого профанному.

Поетичне текстотворення А. Мойсієнка позначене винятковою увагою до форми і звуку, що споріднює його з бароковою поезією. Витончене відчуття асонансових й алітераційних тем, анаграматизоване звукосприйняття, що породжує паліндромні рядки, нагадує архаїчну сакральну гру звуками, відому в різних давньоіндоевропейських традиціях і досліджену Ф. де Соссюром, В.М. Топоровим, Т.В. Топоровою та ін. Досліджено 48 текстів із першої збірки А. Мойсієнка «Приємлю» (1986), де виявлені алітераційні теми на сонорні, африкати та свистячі, і 132 тексти циклу «До глибини тиші» зі збірки «Леза зел» (2016), де 19 текстів містять звукові теми – алітерації та асонанси. Переважна алітераційна тема – глухий твердий, м'який та пом'якшений щільні приголосні, причому в уживанні твердого, м'якого та пом'якшеного не спостерігаємо істотних відмінностей. Майже в усіх розглянутих текстах зазначена алітераційна тема має позитивну конотацію – глухий шиплячий для

автора є милозвучним звуком, до того ж основним. Отже, спостережено еволюцію фоносемантичного аспекту мовної індивідуальності автора – від експериментування з трьома основними алітераційними темами – сонорними, африкатами та свистячими (1986) до виразного переважаючого глухого шиплячого – в контексті позитивного змісту – як центральної алітераційної теми (2016).

Розділ 4 «ФОРМУВАННЯ, КОДИФІКАЦІЯ ТА ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЯВИЩ ЄВФОНІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ» висвітлює діалектику взаємодії внутрішньомовних, зовнішньомовних та позамовних чинників формування милозвучності української мови, аспекти нормативної фіксації евфонії (милозвучність і культура мовлення, теорія фонетичних варіантів слова, проблеми правописної регламентації милозвучних явищ української мови, рекомендації щодо вдосконалення кодифікації евфонії української мови, питання експериментальної параметризації милозвучності (лінгвоперцептивні та лінгвокреативні експерименти).

Концепція діалектичної єдності внутрішньомовних, зовнішньомовних та позамовних чинників розвитку мови С.В. Семчинського – методологічна основа комплексної моделі формування й еволюції явища милозвучності української мови. Економія мовних зусиль є внутрішньомовним чинником, взаємодія з іншими мовами, в яких наявна тенденція до відкритоскладовості, – зовнішньомовним, тоді як археологія дає позамовні свідчення про доісторичні контакти етносів – носіїв мов.

Прескриптивна інтерпретація милозвучності здійснена на основі методологічних засад, розроблених Г.М. Яворською. Евфонізація одним із найістотніших компонентів редагування як усного, так і писемного тексту. Усвідомлення діалектики взаємодії дескриптивних і прескриптивних аспектів розвитку милозвучності мови і тексту дозволяє не тільки більш глибоко і комплексно інтерпретувати саме явище, а й запропонувати робочі рекомендації щодо вдосконалення його відбиття на письмі як у загальнонародному, так і в художньому мовленні. Основна рекомендація полягає в розширенні бази лексем, у яких може відбуватися засвідчене на письмі чергування голосних і приголосних, зумовлене вимогами евфонії на межі слів.

Теорія фонетичних варіантів слова реінтерпретована в контексті теорії мовної милозвучності (лінгвоексфонології), оскільки звукові варіанти слів – один із найважливіших чинників формування милозвучності тексту. Однак поряд із фонетичними варіантами і добір лексичних варіантів із метою уникнення збігів голосних і приголосних, складів, неприємних сполучень звуків є засобом евфонізації.

З метою моделювання параметрів милозвучності мови в діалектичній єдності універсальних, ідіоетнічних та індивідуальних чинників у 2016 –2017 рр. було здійснене експериментальне дослідження, що включало лінгвокреативний та лінгвоперцептивний експерименти. Перший передбачав формулювання дефініції милозвучності (не української мови, а мови взагалі), її основних звукових рис та визначення трьох найбільш милозвучних мов за рангами. Другий експеримент

полягав у створенні коротких (по 2 рядки) квазітекстів вигаданими мовами (в записі латинськими літерами з пробілами між словами) – одного милозвучного і одного немилозвучного. В іншому, лінгвоперцептивному експерименті, було запропоновано навести евфонічні поетичні тексти різними мовами та прокоментувати їх милозвучні риси. Респонденти – студенти Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, окремі викладачі мовних дисциплін, поліглоти та культурологи міста Києва. Між результатами студентів молодших і старших курсів істотних відмінностей у творенні вигаданих мов не спостережено, що може свідчити про глибші психолінгвістичні основи сприйняття фонетики, ніж філологічна освіта.

Милозвучні квазіслова 1) значно ближчі не просто до відкритоскладової будови, а саме до CVCV-структури, ніж немилозвучні, що свідчить про асоціацію уявлень про милозвучність із прикритими відкритими складами, 2) містять повтори груп звуків, що свідчить про легкість запам'ятовування, а отже й дальшого відтворення таких груп.

Немилозвучні квазіслова 1) порівняно з милозвучними довші, що можна пояснити не тільки накопиченням немилозвучних скупчень звуків, а й уявленням про труднощі вимови довгих слів (можна припускати немилозвучність квазіслів, довших за середню довжину слова рідної мови), 2) містять подвоєння приголосних, що свідчить про складність їх вимови, 3) включають сполучення фонем із близькими артикуляціями, відмінними тільки однією диференційною ознакою.

Експеримент підтверджує уявлення про більшу милозвучність сонорних порівняно з шумними і дзвінких порівняно з глухими. Милозвучні квазітексти містять значну кількість сонорних, немилозвучні – значну кількість глухих приголосних.

У частини учасників лінгвокреативного експерименту спостерігаємо орієнтацію милозвучних квазітекстів на італійську мову (та інші романські), немилозвучних – на німецьку (та інші германські), що підтверджено їхніми формулюваннями в лінгвоперцептивному експерименті.

ВИСНОВКИ

1. Милозвучність (евфонія) української мови виступає не тільки предметом лінгвістичних досліджень, а й об'єктом концептуалізації з боку мовців – носіїв як української, так і інших мов. Евфонія загальнонародного, загальнохудожнього та поетичного мовлення – три аспекти дослідження явища, реалізованого на фонематичному, силабічному та просодичному рівнях. Об'єктивні лінгвістичні чинники милозвучності формалізовані в синхронічній та діяхронічній фонетичній типології, естетичні визначені суб'єктивними смаками окремих мовців і артикуляторно-перцептивними звичками мовного колективу, нормативні оперті на лінгвістичну та літературну традиції.

Концепт ЕВФОНІЯ походить із давньогрецької картини світу, де він був вербалізований найбільш детально в контексті риторико-стилістичних і фоносемантичних ідей. Концепт МИЛОЗВУЧНІСТЬ у МКС українців

співвідносний із концептами МІЛАГУЧНАСЦЬ, БЛАГОЗВУЧИЕ РЕЧИ, EURHONY й PHONAESTHETICS відповідно в МКС білорусів, росіян та англо-американців, однак ідіоетнічний компонент концепта, пов'язаний із осмисленням фонетичної типології мови у зв'язку з фольклорно-писемною традицією, безсумнівний.

Фоносемантика, інтерпретована з позицій теорії мовної милозвучності, дозволяє уточнити й формалізувати параметри евфонії як загальнонародного, так і художнього мовлення. Поетична фоніка і дескриптивно вивчає, і певною мірою прескриптивно рекомендує елементи звукової організації художнього (передовсім поетичного) тексту – асонанси, алітерації, анаграми, пароніми тощо.

Запропоновано термін *евфонологія* на позначення лінгвістичної субдисципліни, що безпосередньо з риторикою, стилістикою, лінгвопрагматикою, лінгвосугестологією, досліджує антропоцентричний вимір усіх рівнів фонетики на основі їх параметризації в загальнонародному і художньому мовленні.

2. Структурно-типологічні риси мови, осмислювані не тільки лінгвістами, а й пересічними носіями загальнонародної мови, набувають ваги в мовній картині світу (починаючи з відображеного в мові фольклору архаїчного мислення) і стають предметом не тільки фонетичної типології, а й етнолінгвістики та теорії мовних картин світу.

Формалізація та параметризація милозвучності дозволяє перевести поняття з суб'єктивно-естетичної сфери осмислення пересічними мовцями до сфери точних лінгвістичних визначень.

Основний параметр евфонії – ланцюжок фонем у потоці мовлення, де домінує прикритий відкритий склад без скупчень голосних і приголосних, із тяжінням до рівномірного чергування консонантних і вокалічних одиниць. Такий ланцюжок забезпечують милозвучні чергування прийменників та префіксів, закінчень, постфікса *-ся*, синонімія лексем. Додаткові чинники милозвучності (добір яких властивий більше художньому й особливо поетичному мовленню) – перевага сонорних і дзвінких перед глухими, м'яких перед твердими, асонанси й алітерації.

Артикуляційний чинник формування й існування милозвучності мови, зокрема у формі врівноваження голосних і приголосних у мовленнєвому потоці завдяки чергуванням, спрощенням, протетичним голосним та приголосним, вставним голосним тощо, – принцип економії мовних зусиль. Звичний образ фонетики рідної мови накладає відбиток на сприйняття іншої мови не тільки в плані її суб'єктивного сприйняття, а й об'єктивно: відмінність двох фонетичних систем і артикуляційних баз спричиняє акцент у вимові, тобто важкість вимови звуків, артикуляційно далеких від звуків рідної мови. Чим частішими є певні фонемі в мовленнєвому потоці, тим звичнішим є їх артикуляція і сприйняття, чим рідшими – тим більш незвичними. Вісь «частота / звичність – рідкісність / незвичність» корелює з віссю «милозвучність – немилозвучність» завдяки дії психологічного ефекту впізнавання фонем.

Найважливіший перцептивний чинник милозвучності – заспокійлива роль тексту на протигагу збудливій.

Уявлення про евфонію мови корелює з фоносемантичним ученням (сягає ще давньогрецької лінгвістичної філософії, стилістики та риторики) про «приємні» і «неприємні» звуки: «неприємними» є звукосполучення, важкі для вимови. Естетика звуків мови та фонетики тексту може бути формалізована на рівні диференційних ознак фонем: м'які приголосні «приємніші» за тверді, дзвінки – за глухі, ненапружені – за напружені, сонорні – за шумні, передні артикуляції голосних і приголосних – за задні артикуляції. Вплив семантики на фонетику здійснюваний і на рівні лексики (звучання слова з позитивним значенням здається приємнішим), і на морфологічному рівні (українські суфікси зі зменшувально-пестливою семантикою, хоч і порушують рівномірне чергування голосних і приголосних, усе ж видаються евфонічними).

3. Поняття милозвучності мови як парадигми не ідентичне поняттю милозвучності тексту як синтагми. Наявність у мові звуків, сприйманих як немилослухні, «неприємні», не перешкоджає конструюванню евфонічного тексту з художньо-естетичною або сугестивно-прагматичною метою.

Так, евфонія колискової пісні (коли дитина ще не сприймає семантики слів) має виразну прагматичну (сугестивну – заспокійливу) функцію, забезпечену «шепітними» глухими приголосними, «ніжними» сонорними, інтонацією найбільш відкритого голосного *a-a-a*. Важливо, що домінування глухих приголосних у текстах колискових пісень контрастує з уявленням про більшу милозвучність дзвінких порівняно з глухими (підтвердженням і аналізом українських індивідуально-авторських поетичних текстів, і лінгвоперцептивним та лінгвокреативним експериментами, і концептуалізацією фінської мови з переважанням глухих приголосних як менш евфонічної порівняно з італійською).

Милозвучність індивідуально-авторського тексту найбільше реалізована в поезії, де виражена складовою структурою та ритмікою в цілому, «зовнішніми» та «внутрішніми» римами, повторами звукових комбінацій, асонансними та алітераційними темами текстів або їхніх фрагментів, звуковими асоціаціями слів, анаграмами тощо.

4. Здійснення лінгвоперцептивного і лінгвокреативного експериментів показало специфіку концептуалізації милозвучності української та інших мов українськомовними мовцями з різними рівнями філологічної освіти. Поряд із традиційно виділюваними параметрами евфонії в лінгвістиці (рівномірне чергування голосних і приголосних) та лінгвопоетиці (перевага сонорних над шумними, дзвінких над глухими), визначені й інші (короткі слова евфонійніші за довгі). Евфонійний еталон учасників експерименту становлять переважно романські мови.

5. Комплексна модель формування милозвучності української мови базована на евфонологічній інтерпретації внутрішньомовних (закони економії мовних зусиль та збереження артикуляційних звичок), зовнішньомовних (вірогідний субстратний вплив на формування праслов'янської

відкритоскладовості, продовженої в східнослов'янському повноголоссі та згодом у тенденції до рівноважності голосних і приголосних в українському усному тексті) та позамовних (доісторичні етнічні контакти, що стали передумовою припущуваного субстратного впливу) чинників мовного розвитку.

Важливою є *прогностична функція* евфонізації тексту, що дозволяє моделювати його перцепцію, а відтак, і сугестивно-впливову роль у різних сферах функціонування – від колискової пісні або замовляння до політичних, рекламних, навчальних та інших текстів. Евфонізація – істотний компонент редагування як писемного, так і усного тексту.

Перспективи дослідження – детальне порівняльне вивчення концептуалізації милозвучності носіями різних (зокрема й за фонетичною типологією) мов із залученням неіндоевропейського матеріалу. Поза межами праці залишилися явища милозвучності сучасного живого мовлення, питання співвідношення усного і писемного аспектів евфонії тексту, роль власне лексичних чинників (добору слів) в евфонізації тексту.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті в наукових фахових виданнях України

1. Ярмолінська М.В. Концептуалізація евфонії в українській картині світу // Мова і культура [гол. ред. Д.С. Бураго]. К.: Вид. дім Д. Бураго, 2017. Вип. 19. Т. 4. С. 393-399.
2. Ярмолінська М.В. Милозвучність української мови: історія вивчення питання // Українське мовознавство / Відп. ред. А.К. Мойсієнко. Х.: Монограф, 2016. Вип. 46/2. С. 186–189.
3. Ярмолінська М.В. Проблема визначення й історія вивчення української евфонії // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика [гол. ред. Л.І. Шевченко]. К.: Вид-полігр. центр «Київський університет», 2017. Вип. 34. С. 96-109.
4. Ярмолінська М.В. Фонетична типологія явищ милозвучності української мови // Науковий часопис нац. пед. ун-ту імені М.П. Драгоманова. Серія 8: Філологічні науки (мовознавство і літературознавство). К.: Вид-во нац. пед. ун-ту імені М.П. Драгоманова, 2017. Вип. 7 [відп. ред. О.І. Леута, С.В. Шевчук]. С. 160-165.

Статті в іноземних виданнях

5. Yarmolinska M. V., Mosenkis Yu. L. Ukrainian euphony in the context of glottogenesis: linguistic and non-linguistic views // Trypillian Civilization Journal (USA). 2016. URL: <http://trypillia.com/2016a/111-m-yarmolinska-yi-mosenkis-ukrainian-euphony-in-the-context-of-glottogenesis-linguistic-and-non-linguistic-views>

Здобувачеві належить збір матеріалу дослідження та його наукове опрацювання.

6. Yarmolinska M. V., Mosenkis Yu. L. Euphony of the poetic epic by Oleksii Dovhyi // Trypillian Civilization Journal (USA). 2017. URL:

<http://trypillia.com/archives2017/128-iurii-mosenkis-maryna-yarmolinska-euphony-of-the-poetic-epic-by-oleksii-dovhyi>

Здобувачеві належить збір матеріалу дослідження та його наукове опрацювання.

7. Yarmolinska, M.V. Euphony in ‘sound-writing’ poetry of recent baroque verses by Anatoliy Moysiienko // Trypillian Civilization Journal (USA). 2018. URL: <http://trypillia.com/2018/135-maryna-yarmolinska-euphony-in-sound-writing-poetry-of-recent-baroque-verses-by-anatoliy-moysiienko>

Наукові праці апробаційного характеру

8. Яромлінська М.В. Милозвучність поетичної мови: Тарас Шевченко, Павло Тичина, Олексій Довгий, Анатолій Мойсієнко, Дмитро Чистяк. К.: Аратта, 2018. 80 с.

9. Яромлінська М.В. Милозвучність української мови. К.: Аратта, 2018. 319 с.

10. Яромлінська М.В. Звукописна поетика Анатолія Мойсієнка // Мова та історія. К., 2018. Вип. 426. С. 18–25.

АНОТАЦІЯ

Яромлінська М.В. Типологія засобів милозвучності української мови: еволюція і кодифікація. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.01 – українська мова. – Інститут філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка Міністерства освіти і науки України. – Київ, 2018.

У дисертації здійснено формалізовану типологізацію параметрів милозвучності мови загалом і української мови зокрема, визначено співвідношення універсальних та ідіоетнічних рис і чинників формування явища, досліджено діалектику дескриптивних і прескриптивних аспектів евфонії в синхронії та діахронії.

Розглянуто історію та теорію евфонії, теоретично й експериментально виявлено ідіоетнічну специфіку концептуалізації МИЛОЗВУЧНОСТІ носіями української мови в контексті лінгвістичної інтерпретації подібних явищ в інших мовах – а) територіально сусідніх (білоруська, російська), б) типологічно подібних (романські, передовсім італійська), в) світових (англійська), г) мови-джерела концепту ЕВФОНІЯ / МИЛОЗВУЧНІСТЬ (давньогрецька). Милозвучність проаналізовано на основі багатьох параметрів фонетичної типології мови, що репрезентують фонематичний, силабічний та просодичний рівні, простежено теоретико-синхронічний, теоретико-діахронічний, прескриптивно-нормативний аспекти дослідження явища милозвучності української мови.

Ключові слова: евфонія, фоносемантика, мова фольклору, поетична мова, фонетична типологія.

АННОТАЦИЯ

Ярмолинская М.В. Типология средств благозвучия украинского языка: эволюция и кодификация. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Институт филологии Киевского национального университета имени Тараса Шевченко Министерства образования и науки Украины. – Киев, 2018.

В диссертации осуществлена формализованная типологизация параметров благозвучия языка в целом и украинского языка в частности, определено соотношение универсальных и идиоэтнических черт и факторов формирования явления, исследована диалектика дескриптивных и прескриптивных аспектов эвфонии в синхронии и диахронии.

Рассмотрена история и теория эвфонии, теоретически и экспериментально выявлена идиоэтническая специфика концептуализации БЛАГОЗВУЧИЯ носителями украинского языка в контексте лингвистической интерпретации подобных явлений в других языках – а) территориально соседних (белорусском, русском), б) типологически подобных (романские, прежде всего итальянский), в) мировых (английский), г) языках-источниках концепта ЭВФОНИЯ / БЛАГОЗВУЧИЕ (древнегреческий). Благозвучие проанализировано на основании многих параметров фонетической типологии языка, представляющих фонемный, силабический и просодический уровни, прослежены теоретико-синхронный, теоретико-диахронный, прескриптивно-нормативный аспекты исследования явления благозвучия украинского языка.

Ключевые слова: эвфония, фоносемантика, язык фольклора, поэтический язык, фонетическая типология.

SUMMARY

Yarmolinska, M.V. Typology of the Euphonic Instruments in the Ukrainian Language: Evolution and Codification. – Manuscript.

Thesis for a candidate's degree in philology, speciality 10.02.01 – the Ukrainian language. – Institute of Philology, Taras Shevchenko National University of Kyiv. – Kyiv, 2018.

The author proposes formalized typologization of the euphonic parameters of language in general and the Ukrainian language in particular. She defined correlation between universal and idio-ethnic features and formational factors of this phenomenon. She also investigates dialectical unit of descriptive and prescriptive aspects of euphony in synchrony and diachrony.

Other subjects of the research are: history and theory of euphony, theoretical and experimental interpretation of the idio-ethnic conceptualization of EUPHONY by Ukrainian speakers in the context of the similar phenomena in other languages: a) neighboring (Bielorussian, Russian), b) similar in phonetic typology (Romance, first of all Italian), c) worldwide (English), sources of the concept of EUPHONY (ancient Greek).

The language as a system of systems, the verbalization of the language world view in all levels of the language system, the interaction of universal, ethnical, and individual factors of the language development, the dialectical synergy of descriptive and prescriptive aspects of language represent methodological principles of the research are investigated in this thesis..

Ukrainian folk lullabies are investigated as an euphonic standard. The euphony of Taras Shevchenko's, Pavlo Tychyna's, Oleksii Dovhyi's, Anatolii Moisienko's, and Dmytro Chystiak's poetic language is also investigated. In contrast to euphony of national language in general (based mostly on the syllabic structure and phonemic repertory), euphony of poetic language also strongly depends on phonosemantic values of vocals and consonants and also on the rhythm of poetic line.

The author proposed the complex interdisciplinary model of the formation of euphonic phenomena in the Ukrainian language in the context of Ukrainian glottogony. It is based on the euphonological interpretation of the inner-language (saving of the language efforts and saving of articulatory habits), the external-language (possible substrate influence on the formation of the open-syllable structure in Proto-Slavic, prolonged in the 'full-vowel' structure of the East Slavic languages and the CVCV-structure in Ukrainian, especially oral) and extra-language (pre-historic ethnic contacts as possible pre-conditions of the suggested substrate influence) factors of the language development.

The depth and variety of the conceptualization of MILITARY INSTITUTION are shown by the most active carriers of modern Ukrainian language, interest in its idioethnic specificity of the Ukrainian language and its specific typological features against the background of other European languages. The complex model of the formation of the sonority of the Ukrainian language is comprehensively based on the euphonological interpretation of the inter-language (the laws of saving language efforts and the preservation of articulation habits), foreign language (the probable substrate effect on the formation of the Slavonic open-ended component, which continued in the East Slavic full-fledged, and subsequently in the tendency towards the equilibrium of vowels and consonants in the Ukrainian oral text) and extra-language (prehistoric ethnic contacts that became the prerequisite of the supposed substrate influence) of the factors of language development.

Key words: euphony, phonosemantics, language of folklore, poetic language, phonetic typology.

Підп. до друку 24.05.2019. Формат 60×90¹/₁₆. Папір. офс. Гарнітура “Таймс”. Друк. офс.
Ум. друк. арк. 0,9. Обл.-вид. арк. 0,9. Наклад 100 прим. Зам. 175.

Віддруковано у ТОВ-Видавництві “ЛОГОС” із оригіналів автора
Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції серія ДК № 201 від 27.09.2000 р.
01030, Київ-30, вул. Богдана Хмельницького, 10, тел. 235-81-77